

HENRYK JAROSZEWICZ

Uniwersytet Wrocławski

hjarosz@interia.pl

Norma a variancja frazeologiczna w języku polskim oraz serbskim

1. W polskim i serbskim językoznawstwie pojęciu *n o r m y j ę z y k o w e j* poświęcano stosunkowo dużo uwagi. Definicje tego pojęcia odnaleźć można nie tylko w monografiach i rozprawach naukowych, lecz także w rozmaitego rodzaju leksykonach i encyklopediach językoznawczych — np. w *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* norma językowa uznawana jest za „zbiór aprobowanych przez użytkowników języka jednostek językowych oraz reguł ich łączenia”¹. W wydawnym w Belgradzie leksykonie językowym *Srpskohrvatski jezik* pojęcie *j e z i č k a n o r m a* definiowano niemal identycznie, jako „sveukupnost pravila koja regulišu upotrebu pojedinih jezičkih sredstava u govoru pojedinaca”². Analizując bliżej zagadnienie normy językowej, można zauważyć, że choć w obu kręgach lingwistycznych termin ten pojmowano bardzo podobnie, w odmienny jednak sposób akcentowano poszczególne wymiary funkcjonowania normy językowej, z różnej też perspektywy opisując jej wewnętrzną budowę oraz relacje istniejące pomiędzy normą a samą strukturą języka. Rzecz jasna, rozbieżności te nie utrudniały naukowej refleksji nad zjawiskiem normy językowej, jako że ujęcia spotykane w literaturze polskiej i serbskiej były w dużym stopniu komplementarne.

Nietrudno zauważyć, że zarówno w polskiej, jak i serbskiej lingwistyce wspólnie usiłowano dokonywać precyzyjnego opisu struktury normy, a także starano się przedstawić jej relacje wobec pozostałych składników kodu językowego. W monografii *Kultura języka polskiego* Halina Kurkowska uznawała normę językową za poziom języka znajdujący się pomiędzy *s y s t e m e m*, a więc „ogółem morfemów i modeli konstrukcyjnych danego języka”, a *u z u s e m*, czyli „przyjętym w danym społeczeństwie zwyczajem takiego, a nie innego sposobu posłu-

¹ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Warszawa 1993, s. 362.

² *Srpskohrvatski jezik*, red. A. Peco, Ž. Stanojčić, Beograd 1972, s. 244.

giwania się środkami językowymi”³. Badaczka podkreślała również, że norma językowa jest od uzusu bardziej restrykcyjna, obejmuje bowiem wyłącznie zjawiska powszechnie akceptowalne, ma względnie stały charakter oraz nie dopuszcza zbyt dużej liczby odmianek i dubletów. Równocześnie jednak Danuta Buttler akcentowała, że normę cechuje wybiórcza akceptacja reguł narzucanych przez system, czego efektem jest fakt, iż poza normą pozostaje część jednostek utworzonych zgodnie z modelami konstrukcyjnymi określonego języka⁴. W serbskiej lingwistyce wśród zagadnień związanych ze strukturą normy szczególnie dużą uwagę poświęcano złożoności i wieloaspektowości pojęcia normy. W leksykonie *Srpskohrvatski jezik* wskazywano wprost, że regulacje nakładane przez normę odnoszą się do wielu płaszczyzn języka, a tym samym można mówić o istnieniu normy ortograficznej (p r a v o p i s n a n o r m a), morfologicznej (m o r f o l o š k a n o r m a), ortoepicznej (o r t o e p s k a n o r m a), składniowej (s i n t a k s i č k a n o r m a) czy ostatecznie leksykalnej (l e k s i č k a n o r m a)⁵. W serbskiej oraz polskiej literaturze lingwistycznej zwracano również uwagę na społeczny aspekt funkcjonowania normy, w tym konsekwencje wiążące się z jej (nie)przestrzeganiem. W polskim encyklopedycznym dziele, *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, akcentowano, że „nieprzestrzeganie normy językowej grozi autorowi niezrozumieniem, zrozumieniem opacznym, lekceważeniem lub ośmieszeniem”⁶. Po stronie serbskiej zwracano natomiast uwagę na społeczny wymiar normy, wskazując, że na jej reguły składają się zachowania językowe o najszerszym rozpowszechnieniu, znane i używane w obrębie całej wspólnoty komunikatywnej. Zdaniem serbskich lingwistów, jedynie tak skonstruowana norma umożliwi językowi udane wypełnianie przezeń swojej podstawowej funkcji, czyli odgrywania roli uniwersalnego środka komunikacji wszystkich członków określonej wspólnoty komunikatywnej⁷.

2. Nie ulega wątpliwości, że jedną z najistotniejszych funkcji spełnianych przez normę językową jest podtrzymywanie i wspomaganie spójności gramatyczno-leksykalnej kodu językowego, w którego obrębie funkcjonuje. Dzięki istnieniu normy nie dochodzi do niekontrolowanych zmian w zasobie akceptowalnych struktur językowych oraz rozluźnienia reguł określających sposoby łączenia tychże struktur. Brak normatywnych restrykcji mógłby oczywiście zaburzyć proces porozumiewania, a nawet — w skrajnym przypadku — doprowadzić do komunikacyjnej anarchii i rozpadu samego języka. Zajmując się problemem integracyjnej funkcji, którą spełnia norma, można zauważyć, że naturalną tendencją występu-

³ D. Buttler, H. Kurkowska, H. Satkiewicz, *Kultura języka polskiego*, Warszawa 1976, s. 479–480.

⁴ Por. formy typu: *walczyiciel, *łasość, *ministerka — *ibidem*, s. 15–16.

⁵ *Srpskohrvatski...*, s. 244.

⁶ *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Warszawa 1994, s. 226

⁷ *Srpskohrvatski...*, s. 244.

jąca w jej obrębie jest dążenie do językowej dysjunkcji. Oznacza to, że norma, w większości przypadków, preferuje jednoznaczne rozstrzygnięcia i włącza w obręb akceptowalnych struktur językowych tylko jedną z kilku fakultatywnych form określonego elementu językowego. Pozostałe, spotykane w użyciu odmianki danej struktury językowej, traktowane są jako jednostki pozanormatywne. Zyskują one status błędów ortograficznych, akcentuacyjnych wykojeń, niepoprawnie utworzonych form fleksyjnych, pomyłek składniowych, stylistycznych lapsusów, leksykalnych barbarizmów, niepotrzebnych nowotworów językowych itd. Normatywna dysjunkcja jest tendencją zupełnie zrozumiałą — z jednej strony pozostaje w zgodzie z regułami językowej ekonomii, z drugiej zaś często współgra z subiektywnymi potrzebami i oczekiwaniami samych użytkowników języka. Ci bowiem normatywną różnorodność intuicyjnie uznają za niepożądany i nienaturalny stan rzeczy, nieradko domagając się od normatywistów dokonywania jednoznacznych rozstrzygnięć. Warto w tym miejscu przywołać jedną z wypowiedzi Mirosława Bańki, który w kontekście wariacji ortograficznej pisał: „Język polski nie dostarcza nam wielu przykładów wariacji mieszczącej się w normie językowej, gdyż użytkownicy polszczyzny oczekują, że każdy wyraz będzie miał jednoznaczną pisownię”⁸.

Nietrudno jednak zauważyć, że w żadnym języku naturalnym norma nie jest konsekwentnie i bezwyjątkowo dysjunktywna. Zwykle bowiem postawie dysjunkcji towarzyszy w języku występowanie przeciwstawnego zjawiska — językowej koniunkcji. Bezpośrednim przejawem koniunkcji jest obecność w zasobie form akceptowanych przez normę dwóch (lub więcej) struktur językowych, które choć na płaszczyźnie formalnej są odmienne, to cechuje je tożsamość na płaszczyźnie funkcjonalno-semantycznej. Jednostki te określa się mianem *w a r i a n t ó w j ę z y k o w y c h* (*j e z i č k a v a r i j a n t a*) i definiuje bardzo podobnie w serbskiej oraz polskiej literaturze lingwistycznej jako: „jedno od mogućih ostvarenja jezičke jedinice u istom jeziku”⁹ lub różne „realizacje jednej i tej samej jednostki językowej”¹⁰.

3. Zjawisko wariantowości jest ściśle związane z pojęciem normy językowej, można więc przyjąć, że występuje ono na wszystkich płaszczyznach językowych, które regulowane są przez normę. Trzeba jednak zauważyć, że w polskiej tradycji językoznawczej do wariacji językowej bardzo często odnoszono się wybiórczo, ograniczając się w analizach jedynie do wybranych warstw struktury języka. W badaniach lingwistycznych zwykle koncentrowano się więc na płaszczyźnie fonologicznej, rzadziej morfologicznej, najwięcej uwagi poświęcając takim strukturom językowym jak *f o n e m i a l o f o n*, a także *m o r f e m* oraz *a l o m o r f*. Możli-

⁸ M. Bańko, *Warianty ortograficzne*, Poradnia językowa PWN, <http://poradnia.pwn.pl/lista.php?id=5087> (dostęp: 30.08.2011).

⁹ *Srpskohrvatski...*, s. 458.

¹⁰ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, s. 581.

na jednak wskazać, że w niektórych polskich pracach lingwistycznych, zwłaszcza starszych, zjawisko wariacji było rozumiane nieco szerzej, a w obszar wariacji włączano także odmianki funkcjonujące w innych aniżeli fonologia i morfologia płaszczyznach kodu językowego. Mianowicie, *Słownik terminologii językoznawczej* Zbigniewa Gołąba, Adama Heinza i Kazimierza Polańskiego zawiera hasło w a r i a n t s t y l i s t y c z n y, pod którym rozumiane są fakultatywne odmianki jednostek językowych, różniące się między sobą „funkcją ekspresywno-impresywną (emocjonalną)”¹¹. Jako egzemplifikacje wariantów stylistycznych podawane są pary fonemów /l/: /u/ (*lutka*: *uutka*), określane mianem w a r i a n t ó w f o n o l o g i c z n y c h; pary końcówek fleksyjnych -y: -i (*chłop-y*: *chłop-i*), nazywane w a r i a n t a m i m o r f o l o g i c z n y m i. Co ważne, do kategorii wariantów stylistycznych zalicza się jednak także składniowo rozbieżne, choć semantycznie tożsame zwroty typu: *wycieńczony z głodu*: *wycieńczony głodem*, określane mianem w a r i a n t ó w s y n t a k t y c z n y c h. W tej samej pracy wykorzystywane jest również pojęcie w a r i a n t ó w w y r a z o w y c h na oznaczenie par wyrazów bliskoznacznych typu: *ojciec*: *tato*, *nauczyciel*: *belfer*¹².

W serbskim językoznawstwie wariacja wiązana była z dość rozległym spektrum zjawisk lingwistycznych. *Srpskohrvatski jezik* pod hasłem v a r i j a n t a zawiera przykłady wariantów akcentuacyjnych (a k c e n a t s k a v a r i j a n t a), podając przykłady typu: *čitāmo*: *čitāmo*. Mowa jest też o wariantach fonemów (v a r i j a n t a f o n e m e, a l o f o n a), które egzemplifikowane są parą głosek *n* oraz *ŋ*, występującą m.in. w formach *noć* oraz *aŋka* [Anka]. W serbskiej pracy omówiono też zjawisko wariacji graficznej (g r a f i ċ k a v a r i j a n t a, a l o g r a f a), dostrzeganej w opozycji wariantów *đ*: *dj*, które odnaleźć można m.in. w formach *anđeo*: *andjeo*. Wspomniane jest, rzecz jasna, istnienie wariantów morfologicznych (m o r f o l o Ń k a v a r i j a n t a, a l o m o r f a), spotykanych w formach typu *ruk-a*: *ruc-i*: *ruč{ic}-a*, oraz wariantów języka literackiego (v a r i j a n t a k n j i Ź e v n o g j e z i k a), których realizacją miały być dawne narodowe warianty języka serbsko-chorwackiego — wariant chorwacki oraz serbski. W leksykonie *Srpskohrvatski jezik* omówiono również zjawisko wariacji leksykalnej (l e k s i ċ k a v a r i j a n t a), a za warianty uznano synonimy (*pozorište*: *kazalište*) i homonimy leksykalne (*predstava*, równoznaczny z ‘priredba’ oraz ‘ono što se zamišlja’)¹³.

Na podstawie nawet pobieżnej analizy literatury lingwistycznej nietrudno zauważyć, że w a r i a n t j ę z y k o w y jest terminem o stosunkowo szerokim

¹¹ Z. Gołąb, A. Heinz, K. Polański, *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1968, s. 611.

¹² Warto też przypomnieć o funkcjonowaniu pojęcia wariant formy fleksyjnej, któremu poświęcone jest jedno z haseł *Encyklopedii wiedzy o języku polskim*. Jako przykłady tego typu specyficznej odmiany wariacji morfologicznej podawano formy typu: *biolodzy*: *biologowie*, *kolatam*: *kolacze*, *w ręce*: *w ręku*, *mierze*: *miarze* (*Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, s. 372).

¹³ *Srpskohrvatski...*, s. 24, 458.

polu semantycznym. Można jednak zaryzykować stwierdzenie, że swoboda interpretacji zjawiska wariacji jest w tym wypadku chyba zbyt duża, a istniejące klasyfikacje wariantów niewystarczająco konsekwentne i precyzyjne. Mianem wariantów językowych określa się bowiem zarówno znaki graficzne, litery (alografy), głoski (alofony), morfemy (alomorfy), końcówki fleksyjne, jak i jednostki wyższego rzędu: formy fleksyjne tego samego leksemu, odrębne leksemy, a nawet całe systemy językowe (warianty w rozumieniu języków semistandardowych)¹⁴. W niniejszej pracy pod pojęciem wariantów językowych rozumiane zatem będą tylko tekstowe realizacje leksemów prostych i analitycznych, a więc tzw. wyrazy tekstowe¹⁵, które cechują się tożsamością na płaszczyźnie semantycznej i funkcjonalnej, a jednocześnie wyróżniają się dyferencjacjami ortograficznymi lub prozodycznymi, fonetycznymi i fonologicznymi, morfologicznymi (fleksyjnymi) czy też w końcu składniowymi. Te ostatecznie różnice napotkać można rzecz jasna tylko w obrębie frazeologizmów, a więc leksemów analitycznych. Wydaje się, że zawężenie terminu *w a r i a n t j ę z y k o w y* jedynie do wyrazów tekstowych reprezentujących określony leksem (analityczny lub prosty), formalnie zróżnicowanych, lecz semantycznie tożsamy, pozwoli na jasny i bardziej konsekwentny opis zjawiska językowej wariacji. Zwłaszcza, jeśli wobec innych jednostek językowych, często do tej pory określanych mianem wariantów, używane będą konsekwentnie — w większości już funkcjonujące w tradycji językoznawczej — terminy typu: *a l o g r a f*, *a l o f o n*, *a l o m o r f* itd.

Zjawisko wariacji występujące wśród leksemów prostych obrazować mogą takie pary wariantów, jak: *joystick* : *džojstik*, *l'iryka* : *l'irjka* [liryka], *v'atr* : *vjatr* [wiatr], *ciosam* : *cioše*, *profesorowie* : *profesorzy*. Wariacja występująca w obrębie frazeologizmów, a więc leksemów analitycznych, w wielu przypadkach jest pochodną wariacji leksemów prostych. Jako przykład można wskazać, że istnienie wariantów fonetycznych *v'atr* : *vjatr* [wiatr] konstituuje parę frazeologicznych wariantów fonetycznych: *zupać v'atr w żagle* : *zupać vjatr w żagle* [złapać wiatr w żagle]. Rzecz jasna, niekiedy wariacja frazeologiczna może być zjawiskiem niezależnym od wariacji leksemów prostych — obrazują to przykłady typu: *ochy i achy* : *achy i ochy*, *popuścić cugle (komuś)* : *popuścić cugli (komuś)* itd.

4. Po dokonaniu tych wstępnych ustaleń metodologicznych można przejść do zasadniczej części pracy. Celem niniejszej rozprawy jest deskrypcja i klasyfikacja odmian zjawiska wariacji frazeologicznej, występującego we współczesnym języku serbskim oraz polskim. Badania zostały oparte na analizie materiału językowego zgromadzonego w dwóch nowszych słownikach frazeologicznych ję-

¹⁴ O pojęciu wariantów języka standardowego i teorii języka semistandardowego por. H. Jaroszewicz, *Nowe tendencje normatywne w językach chorwackim i serbskim*, Opole 2004, s. 25–79.

¹⁵ Termin używany przez autorów akademickiej *Morfologii* z 1998 r. (por. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1998, s. 36–44).

zyka polskiego oraz serbskiego. Mowa tu o *Podręcznym słowniku frazeologicznym języka polskiego* pod red. Stanisława Bąby, Gabrieli Dziamskiej i Jarosława Liberka z 2000 r.¹⁶ oraz *Malom srpskom frazeološkom rečniku* autorstwa Dorda Otaševića z 2007 r.¹⁷ Oba dzieła leksykograficzne mają charakter popularnonaukowy, cechują się też podobną liczbą stron oraz zgromadzonych haseł: *Podręczny słownik...* liczy 780 stron i odnotowuje około 1200 haseł, podczas gdy *Mali srpski rečnik...* — 740 stron i około 1300 haseł¹⁸.

4.1. Dyferencjacja ortograficzna występująca pomiędzy wariantami frazeologicznymi jest dość rzadkim zjawiskiem. Nie może więc dziwić, że w badanym słowniku Bąby, Dziamskiej i Liberka nie znaleziono żadnych jej egzemplifikacji. Trzeba jednak podkreślić, że w innych słownikach języka polskiego można odnaleźć pojedyncze przykłady tego typu wariacji, np. *Słownik frazeologiczny* A. Kubiak-Sokół i E. Soból¹⁹ podaje jednostki typu: *pójść do Kanossy* : *pójść do Canossy*; *zabrać (kogoś) na lebka* : *zabrać (kogoś) na łepka*; *słowo boże* : *Słowo Boże*²⁰. Nietrudno zauważyć, że w pierwszym przykładzie opozycja wynika z możliwości dwojakiej pisowni nazw zapożyczonych, w drugim z wyjątkowo rzadkiej w polszczyźnie, możliwości wyboru pisowni fonetycznej bądź morfologicznej, w trzecim zaś przykładzie wariacja zasadza się na ograniczonej swobodzie w użyciu wielkiej litery.

Na podstawie analizy dostępnych serbskich źródeł leksykograficznych można stwierdzić, że w języku tym zjawisko wariacji ortograficznej frazeologizmów nie występuje. Konsekwentnie fonetyczna pisownia form zapożyczonych, ale i rodzimych (pomijając nieliczne wyjątki typu: *podšišati*, *jurisdikcija*, *Vašington*), wyklucza możliwość pojawienia się w serbszczyźnie wariantów ortograficznych, analogicznych do wcześniej przedstawionych form polskich²¹.

¹⁶ *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, red. S. Bąba, G. Dziamska, J. Liberek, Warszawa 2000.

¹⁷ Đ. Otašević, *Mali srpski frazeološki rečnik*, Beograd 2007.

¹⁸ Podczas badań wykorzystywane były również dwa inne słowniki frazeologiczne: Aleksandry Kubiak-Sokół i Elżbiety Sobol (A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, *Słownik frazeologiczny*, Warszawa 2007) oraz Josipa Matešića (J. Matešić, *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb 1982). Obie te prace podczas badań pełniły jednak tylko funkcję pomocniczych źródeł.

¹⁹ A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, *Słownik...*

²⁰ W źródłach internetowych odnaleźć można dublety typu: *zachowywać się jak dżentelmen* : *zachowywać się jak gentleman*, *mały biznes* : *mały business* itp. Trzeba jednak dodać, że zgodnie z nowszymi pracami normatywistycznymi (np. E. Polański, A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, *Słownik ortograficzny*, Warszawa 2007) poprawną pisownią jest: *biznes*, *dżentelmen* (a więc: i *mały biznes*, *zachowywać się jak dżentelmen* itd.).

²¹ Choć w języku serbskim występuje dualizm w użyciu alfabetów, trudno pary typu: *u Adamovu kostimu* : *y Adamovy kocmimy* traktować jako ortograficzne warianty frazeologizmów. W tym bowiem przypadku mowa raczej o istnieniu globalnej wariacji dwóch systemów ortograficznych, nie zaś o paralelnym funkcjonowaniu konkretnych, ortograficznych wariantów frazeologicznych. Ostatecznie nie można zapominać, że frazeologizm *u Adamovu kostimu* wystąpić może jedynie w tekście zapisywanym łańcuką, podczas gdy forma: *y Adamovy kocmimy* tylko w tekście cyrylicy.

4.2. Wariacja prozodyczna frazeologizmów opiera się na różnicach akcentuacyjnych, które występują pomiędzy parami określonych form frazeologicznych. Nie jest łatwo podać przykłady tego typu wariacji, jako że wartość prozodyczna zgromadzonych frazeologizmów bardzo rzadko jest podawana w serbskich słownikach frazeologicznych, a w polskich całkowicie ignorowana²². Nie może więc dziwić, że informacji tego typu zabrakło również w obu badanych pracach leksykograficznych Bąby oraz Otaševića, które, co warto przypomnieć, mają przecież charakter popularnonaukowy i podręczny. W związku ze wspomnianymi brakami w opisie materiału językowego — i w oparciu o podstawowe wiadomości z zakresu polskiej oraz serbskiej prozodii — można jedynie zakładać istnienie ‘potencjalnych’ wariantów frazeologicznych typu: **ocean možl'ivości* : **očean možl'ivości* [ocean możliwości]; **struša pol'ityka* : **struša pol'ityka* [strusia polityka]; **hory na matemătiky* : **hory na matemătiky* [chory na matematykę]²³. Dyferencjacja pomiędzy przedstawionymi wariantami bazuje rzecz jasna na opozycji pomiędzy akcentami proparoksytonicznym i — bliższym polszczyźnie — paroksytonicznym, które występują w jednym z elementów składowych frazeologizmu.

Ze wspomnianych już przyczyn także w przypadku serbskiego materiału językowego można mówić jedynie o ‘potencjalnych’ wariantach prozodycznych frazeologizmów. Za przykład mogą służyć pary: *siròmah kao crkvenī mīš*²⁴ : **siròmah kao crkvenī mīš* [siromah kao crkveni miš]; **siròmāh kao crkvenī mīš* : **siròmah kao crkvenī mīš* [siromah kao crkveni miš]; **stāti na kūrje òko* : **stāti na kūrje òko* [stati na kurje oko]; **smr̄deti kao tvòr* : **smr̄deti kao tvòr* [smrdeti kao tvor]; **šam sāmcat* : **šam sāmcat* [sam samcat]²⁵. Jak widać, wariacja prozodyczna w przypadku frazeologizmów serbskich jest zjawiskiem bardziej złożonym, ponieważ w serbszczyźnie — oprócz miejsca padania akcentu — wariacja może się opierać także na różnicach w obrębie intonacji oraz iloczasu.

4.3. Wariacja fonetyczna frazeologizmów zasadza się na różnicach fonetycznych, które występują pomiędzy odpowiednimi członami zestawianych z sobą wariantów frazeologicznych. Warto w tym miejscu zauważyć, że w języku polskim ogromna część zjawisk fonetycznych, zwłaszcza upodobnień wewnątrzwyrazo-

ckim. Takie ograniczenie dystrybucyjne uniemożliwia uznanie par w rodzaju *u Adamovu kostimu* : *y Adamovu kostimu* za przykłady ortograficznej wariacji frazeologizmów.

²² Choć w słowniku frazeologicznym Josipa Matešicia notowano akcenty w zgromadzonym materiale, w pracy tej nie zawarto żadnego przykładu wariacji prozodycznej.

²³ Formy występujące w nawiasach kwadratowych zawarte zostały w *Słowniku frazeologicznym* A. Kubiak-Sokół oraz E. Sobol. Wariację prozodyczną leksemów prostych typu: *ocean, polityka, nauka*, współtworzących omawiane frazeologizmy, potwierdza słownik Władysława Lubasia i Stanisława Urbańczyka (W. Lubaś, S. Urbańczyk, *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej*, Kraków-Katowice 1994, s. 19–20).

²⁴ Forma notowana w słowniku frazeologicznym J. Matešicia.

²⁵ Formy występujące w nawiasach kwadratowych zawiera *Frazeološki rječnik* J. Matešicia oraz *Rečnik srpskog jezika* Miroslava Nikolicia (Novi Sad 2007). Wariację prozodyczną leksemów prostych typu: *siromah, crkveni, kurje* potwierdza ten sam serbski słownik.

wych, nie zostaje odnotowana w formie graficznej leksemów²⁶. W związku z powyższym nie może dziwić, że w słowniku Bąby, Dziamskiej i Liberka odnaleźć można tylko jeden przykład wariacji fonetycznej: *ani w ząb : ni w ząb*. Kilka innych wariantów, typu: *nie pisać ani słówka : nie pisać ni słówka* oraz *wprowadzać reżym : wprowadzać reżim, (komuś) jest spieszo do (czegoś) : (komuś) jest spieszo do (czegoś)* odnaleźć można w innych słownikach frazeologicznych języka polskiego, między innymi w słowniku A. Kubiak-Sokół i E. Sobol²⁷ oraz P. Müldnera-Nieckiego²⁸. Najczęściej jednak w odniesieniu do polskiego materiału językowego można mówić jedynie o ‘potencjalnych’ fonetycznych wariantach frazeologicznych, jako że konstytuujące je dyferencjacje nie znajdują odzwierciedlenia w polskiej pisowni²⁹.

W języku serbskim można nieco łatwiej odnaleźć przykłady wariacji fonetycznej potwierdzone dziełami leksykograficznymi. Wynika to oczywiście z faktu, że w serbszczyźnie funkcjonuje pisownia fonetyczna, której główna idea zasadza się na oddawaniu w zapisie fonetycznej struktury form wyrazowych. Choć zarówno liczba rodzajów upodobnień wewnątrzwyrazowych, jak i sama liczba alofonów jest w języku serbskim zdecydowanie mniejsza niż w polszczyźnie, to właśnie w serbszczyźnie zjawisko fonetycznej wariacji frazeologicznej jest bardziej zauważalne. Na podstawie analizy materiału językowego zgromadzonego w słowniku Otaševicia można stwierdzić, że w języku serbskim frazeologiczne warianty fonetyczne zasadzają się głównie na trzech zjawiskach fonetycznych: substytucji tylnojęzykowej frykaty *h* (*h* → *v* oraz *h* → ∅), alternacji morfonologicznej *t* → *ć*, ostatecznie na istnieniu ruchomych samogłosek (*a*, *e* oraz *i*). Jako przykłady można podać pary wyekscerpowane z *Malog frazeološkog rečnika srpskog jezika*: *dahnuti dušom : danuti dušom*; *staviti buvu u uho : staviti buvu u uvo*; *gluho doba : gluvo doba*; *roditi se pod sretnom zvezdom : roditi se po srećnom zvezdom*; *u sretno doba : u srećno doba*; *iz svega grla : iz sveg grla*; *svetskoga glasa : svetskog glasa*;

²⁶ Wynika to zasadniczo z dwóch przyczyn: po pierwsze, w polszczyźnie dominuje pisownia morfologiczna, dla której właściwe jest oddawanie morfologicznej, nie zaś fonetycznej struktury wyrazu; po drugie, pomiędzy zasobem grafemów języka polskiego a zasobem głoskowym istnieje daleko idąca dysproporcja, która powoduje, że przeciętnie więcej niż dwie głoski reprezentowane są w formie wyrazowej poprzez jeden, wspólny grafem (w języku polskim używane są trzydzieści dwie litery, którym odpowiada — według *Encyklopedii języka polskiego* — aż siedemdziesiąt osiem głosek, zob. *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, s. 98).

²⁷ A. Kubiak-Sokół, E. Sobol, *Słownik...*

²⁸ P. Müldner-Nieckiowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.

²⁹ Por. formy typu: **hovać guovę fpjasek : *hovać guovę fp'asek* [chować głowę w piasek]; **čynić avąse : *čynić avanse* [czynić awanse]; **m'išć nad m'išće : *m'istš nad m'istše* [mistrz nad mistrze]; **krakosk'im targ'em : *krakofsk'im targ'em* [krakowskim targiem].

*kome obojak, kome opanak : kom obojak, kom opanak; niti smrdi, niti miriše : nit smrdi, nit miriše*³⁰.

4.4. Wariacja morfologiczna frazeologizmów polega na paralelnym funkcjonowaniu w normie językowej odmianek frazeologicznych, różniących się od siebie określoną kategorią gramatyczną jednego z elementów składowych formy frazeologicznej³¹.

4.4.1. Jak wskazują badania serbskiego, ale i polskiego materiału językowego, morfologiczna wariacja frazeologiczna bardzo często opiera się na opozycji występującej w obrębie gramatycznej kategorii liczby. W słowniku Otaševicia odnaleźć można przeszło trzydzieści par typu: *baciti biser pred svinje : baciti bisere pred svinje; crni glas : crni glasi; držati sve konce u ruci : držati sve konce u rukama; imati bubu u glavi : imati bube u glavi; imati crva u stražnjici : imati crve u stražnjici; isprazniti (nekome) džep isprazniti (nekome) džepove; isterati stvar na čistac : isterati stvari na čistac; izaći iz opanka : izaći iz opanaka; mrsni dlan : mrsni dlanovi; napravljati drum : napravljati drumove; opljunuti dlan : opljunuti dlanove; pustiti koren : pustiti korenje; položiti temelj : položiti temelje; pritegnuti (nekome) uzdu : pritegnuti (nekome) uzde; svrbi me dlan : svrbe me dlanovi; udariti na veliko zvono : udariti na velika zvona; uterati u dug : uterati u dugove; vaditi vruće kestene iz vatre : vaditi vruće kestenje iz vatre; videti sve zvezde na nebu : videti sve zvezde na nebesima; vratiti nekome dug s kamatom : vratiti nekome dug s kamatama.*

Analogiczne przykłady odnaleźć można w słowniku redagowanym przez Bąbę: *biała plama : białe plamy; być w (czyimś) ręku : być w (czyichś) rękach; kłać w żywy kamień : kłać w żywe kamienie; nie spuszczać oka (z kogoś) : nie spuszczać oczu (z kogoś); oddzielać ziarno od plewy : oddzielać ziarno od plew; przymknąć oko na (coś) : przymknąć oczy na (coś); skakać sobie do gardła : skakać sobie do gardeł; świecić pustką : świecić pustkami; włos staje dęba na głowie : włosy stają dęba na głowie; wytykać (kogoś) palcem : wytykać (kogoś) palcami; za psi grosz : za psie grosze; za psi pieniądz : za psie pieniądze.*

³⁰ Jak wiadomo, w standardowym języku serbskim istnieją dwie normatywne realizacje dawnej prasłowiańskiej samogłoski jat — ekawska oraz ijekawska. Konsekwencją tego jest istnienie zdyferencjonowanych par frazeologizmów typu: *mariti kao za lanjski sneg : mariti kao za lanjski snijeg*. Podobnie jednak jak w wypadku form różniących się zastosowanym alfabetem (*u Adamovu kostimu : y Адамову костюму*), również i w tym przypadku ograniczenia dystrybucyjne (formy ijekawskie wystąpić mogą tylko w tekstach ijekawskich, ekawskie wyłącznie w ekawskich) każą sklasyfikować podane jednostki nie jako przykłady wariacji frazeologicznej, lecz jako przejaw globalnej, systemowej wariacji ekawsko-ijekawskiej.

³¹ W tej kategorii wariantów frazeologicznych ujawnia się zasadnicza różnica istniejąca pomiędzy zjawiskiem wariacji występującym w obrębie leksemów prostych i leksemów złożonych. O ile bowiem zestawienie wyrazów różniących się np. kategorią liczby, typu *ręka : ręce, noga : nogi, koło : kola* z pewnością nie stanowi przykładu wariacji, o tyle para form: *być w (czyichś) rękach : być w (czyimś) ręku* jest uznawana za przejaw wariacji frazeologicznej.

4.4.2. Stosunkowo często spotykanym w serbskim materiale frazeologicznym przykładem variancji jest oboczność w użyciu nieokreślonej i określonej formy przymiotnika. Otašević podaje dziesięć przykładów: *biti kamena srca : biti kamenog srca; biti kratka daha : biti kratkoga daha; biti tvrda srca : biti tvrdog srca; čudna mi čuda : čudnog mi čuda; ne videti bela dana : ne videti beloga dana; ni za živa Boga : ni za živoga Boga; prevesti žedna preko vode : prevesti žednoga preko vode; pust glas : pusti glas; u Adamovu kostimu : u Adamovom kostimu; živeti na suvu hlebu : živeti na suvom hlebu.*

Choć kategoria określoności przymiotnika jest we współczesnym języku polskim martwa, a liczba przymiotników mogących wystąpić w formie nieokreślonej stosunkowo wąska i ograniczona dystrybucyjnie³², w słowniku Bąby odnalezć można dwa przykłady tego typu variancji: *Bogu ducha winien : Bogu ducha winny, zdrów jak ryba : zdrowy jak ryba.*

4.4.3. Interesującym, choć rzadziej spotykanym przykładem variancji frazeologicznej jest oboczność zasadzająca się na opozycji w obrębie gramatycznej kategorii stopnia przymiotnika, który współtworzy strukturę związku frazeologicznego. W słowniku Otaševicia odnaleźć można cztery pary wariantów ilustrujących to zjawisko: *dirnuti u tanju žicu : dirnuti u najtanje žice; linija manjeg otpora : linija najmanjeg otpora; od malih nogu : od najmanjih nogu; zaviriti duboko u čašu : zaviriti dublje u čašu.*

Choć w *Podręcznym słowniku frazeologicznym* Bąby nie można odnaleźć żadnego analogicznego przykładu do podanych wyżej, inne słowniki frazeologiczne języka polskiego notują egzemplifikacje typu: *gruba sprawa : grubsza sprawa; zrobić się lekko na duszy : zrobić się lżej na duszy; zrobić się rażno na duszy : zrobić się raźniej na duszy*³³.

4.4.4. Warianty frazeologiczne różnicować mogą także końcówki fleksyjne lub oboczności tematyczne występujące w jednej z form współtworzących dany frazeologizm. W *Malom srpskom frazeološkom rečniku* przykładami tej odmiany variancji może być pięć par: *cepati dlaku na četvero : cepati dlaku na četvero; na sav glas : na vas glas; prodana duša : prodata duša; pući od tuge : puknuti od tuge; šta Bog da : šta Bog daje.* W pierwszej parze oboczność frazeologizmów wynika z istnienia akceptowanej przez normę, wewnątrzsztokawskiej variancji liczebnikowych końcówek fleksyjnych (-oro: -ero), w drugiej parze variancję umożliwia równoczesne funkcjonowanie zleksykalizowanego archaizmu przymiotnikowego oraz jego nowosztokawskiej, systemowej odmiany, w której doszło do zjawiska metatezy (**vas* → *sav*, analogicznie do: **vse* → *svemu*, **vse* → *sve*). W trzecim

³² W literaturze najczęściej podaje się takie przykłady, jak: *zdrów, wesół, godzien, pelen, żyw, laskaw, ciekaw, rad, wart, winien.* Warto nadmienić, że w odróżnieniu od analogicznych form występujących w serbszczyźnie, użycie jednostek typu *zdrów, wesół, godzien* itp. ograniczone jest we współczesnym języku polskim w zasadzie tylko do frazeologizmów oraz konstrukcji orzeczenia imiennego (np. *Bądź zdrów!, On był wesół, Nie jestem godzien* itd.).

³³ Formy zawarte w słowniku A. Kubiak-Sokół oraz E. Sobol.

przypadku opozycja wynika z użycia dwóch różnych, konkurencyjnych końcówek imiesłowu przymiotnikowego biernego (*trpni glagolski pridev*), *-{t}-a* oraz *-{n}-a* (*prodata : prodana*, analogicznie do *udata : udana* ← *udati se, upoznata : upoznana* ← *upoznati*). W czwartym zestawieniu wariację powoduje istnienie tematycznej opozycji pomiędzy regularną formą bezokolicznikową *pući* a formą bezokolicznikową *puknuti*, powstałą na skutek wyrównania analogicznego do pozostałych form fleksyjnych (**pukti* → *pući*, ale *puknem, pukoh, puknuvši...* → *puknuti*, analogicznie do **digti* → *dići*, ale *dignem, digoh, dignuvši...* → *dignuti* itd.). W ostatniej zaś parze istnienie wariantów frazeologicznych jest efektem funkcjonowania tej samej formy czasownikowej (3 os. lp. aoryst) w dwóch, fakultatywnych odmiankach, zróżnicowanych w obrębie tematu oraz końcówki fleksyjnej (*da-ø: da{d}-e*, analogicznie do *pa-ø pa{d}-e*).

Również w słowniku Bąby można odnaleźć kilka wariantów, które różnicuje użycie odmiennych końcówek lub występowanie oboczności tematycznych: *chwalić pod niebiosa : chwalić pod niebiosy; siedzieć z założonymi rękami : siedzieć z założonymi rękoma; świecić oczami : świecić oczyma; widzieć oczami duszy : widzieć oczyma duszy; z pustymi rękami : z pustymi rękoma; pragnąć jak kania dżdżu : pragnąć jak kania deszczu; nie sprzedać łatwo swej skóry : nie sprzedać łatwo swojej skóry*. Opozycja w wymienionych przykładach opiera się na współistnieniu we współczesnej polszczyźnie systemowych końcówek fleksyjnych mianownika rodzaju nijakiego *-a*, narzędnika rodzaju nijakiego i żeńskiego *-ami* (*niebios-a* analogicznie do *słow-a, lat-a, tyk-a* oraz *ocz-ami, ręk-ami* analogicznie do *słow-ami, żona-ami*) oraz końcówek *-y, -yma / -oma*, wywodzących się z dawnego paradygmatu liczby podwójnej (*niebios-y* analogicznie do **plec-y, ocz-yma, ręk-oma* analogicznie do **plec-oma, żen-oma*)³⁴. Różnicę powodować też może występowanie archaicznej, zleksykalizowanej formy dopełniacza *dżdżu* (←**deždž*), obok nowszej *deszczu* (←*deszcz*)³⁵ oraz funkcjonowanie części zaimków w dwóch odmianach: z tematem notującym kontrakcję oraz tematem, w którym do ściągnięcia nie doszło (*swojej* → *swej*, analogicznie do *twojej* → *twej*, *mojej* → *mjej* itd.)

4.4.5. W obu badanych słownikach spotkać można pojedyncze pary wariantów frazeologicznych, które różnią się od siebie innymi — niż wcześniej wymienione — kategoriami gramatycznymi. W wypadku materiału serbskiego grupa odmianek frazeologicznych jest dość różnorodna. Wariacja frazeologizmów opierać się może w tym przypadku na różnicach w obrębie kategorii osoby, czasu, trybu lub rodzaju: *ako Boga znaš : ako Boga znate; pa da i sekire padaju : pa da*

³⁴ Szerzej zob. K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2006, s. 222.

³⁵ Jak wiadomo, forma *deszcz* powstała na skutek ubezdźwięcznienia wygłosowej zbitki spółgłoskowej w pierwotnej, staropolskiej formie *deždž* (←psł. *dъzджъ*). Przypadki zależne: *deszczu, deszczowi, deszczem...* (pierwotnie *dždža, dždžu, dždžem...*), wykształciły się na skutek wyrównania analogicznego do nowo wykształconej formy mianownikowej *deszcz* (szerzej zob. *ibidem*, s. 100).

i sekire padale; bog te pita kada : bog te pitaj kada; šarena laž : šarena laža; trčati pred rudo : trčati pred rudu.

W odróżnieniu od słownika Otaševicia, Bąba notuje głównie warianty zdifferencjonowane w obrębie kategorii czasu: *nerwy (komuś) puszczają : nerwy (komuś) puściły; coś się (komuś) żywnie podoba : coś się (komuś) żywnie spodoba; przewróciło się w głowie (komuś) : przewraca się w głowie (komuś)*, ale także formy czasownika (osobowej lub bezosobowej) : *nie ma do kogo gęby otworzyć : nie mieć do kogo gęby otworzyć.*

4.5. Analizując zjawisko wariacji frazeologicznej, nietrudno zauważyć, że zarówno w obrębie języka polskiego, jak i serbskiego największą frekwencją cechują się frazeologiczne warianty syntaktyczne. Wśród tej licznej grupy form wyróżnić można kilka charakterystycznych typów frazeologicznych odmianek wykorzystujących określone zjawiska i kategorie składniowe.

4.5.1. W obrębie języka serbskiego stosunkowo często dochodzi do wariacji frazeologicznej, która bazuje na funkcjonowaniu takiej kategorii syntaktycznej, jak *genetivus partitivi (partitivni pravi objekat)*. Tym samym w serbszczyźnie funkcjonują warianty frazeologiczne, w których dopełnienie może wystąpić w przypadku dopełniacza bądź w przypadku biernika. W słowniku Otaševicia stosunkowo łatwo odnaleźć liczne przykłady obrazujące ten typ wariacji: *dobiti batina : dobiti batine; imati sluh za nešto : imati sluha za nešto; pojesti lude gljive : pojesti ludih gljiva; steći glas : steći glasa; tražiti od ptice mleka : tražiti od ptice mleko; uhvatiti duši mesto : uhvatiti duši mesta.*

Jak wiadomo, również w polskiej składni funkcjonuje analogiczna kategoria syntaktyczna, tzw. dopełniacz cząstkowy³⁶. W słowniku Bąby znajduje się kilka przykładów wariacji frazeologicznej wykorzystujących tę właśnie kategorię: *uchylić rąbka tajemnicy : uchylić rąbek tajemnicy; popuścić cugle : popuścić cugli; stawiać czoło : stawiać czoła; nadstawić głowę : nadstawić głowy; przyłożyć rękę do czegoś : przyłożyć ręki do czegoś.*

4.5.2. W słowniku Otaševicia można również odnaleźć przykłady wariacji frazeologicznej wykorzystującej istnienie syntaktycznej kategorii negacyjnego dopełnienia bliższego (*odrični pravi objekat*). Tym samym elementy składowe pełniące w strukturze frazeologizmu funkcję dopełnienia mogą wystąpić w przypadku dopełniacza lub biernika, np.: *ne beri brige : ne beri brigu; ne vredeti ni zrno boba : ne vredeti ni zrna boba; ne ostaviti ni kamen na kamenu : ne ostaviti ni kamena na kamenu; nemati jednu dasku u glavi : nemati jedne daske u glavi.*

Wariacja tego rodzaju nie występuje w języku polskim, ponieważ w polszczyźnie dopełnienie w zdaniu negacyjnym zawsze występuje w przypadku dopełniacza (tzw. słowiański dopełniacz, *slovenski genetiv*).

³⁶ Szerzej o dopełniaczu cząstkowym zob. Z. Saloni, M. Świdziński M., *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa 2007, s. 161.

4.5.3. Syntaktyczną wariację frazeologizmów w języku serbskim może też umożliwiać istnienie specyficznej odmiany orzeczenia imiennego. Mowa tu o konstrukcji składniowej, w której funkcję spójnika (*kopula*) pełnią inne czasowniki anizeli *biti* (np. *postati, smatrati, zvati se, praviti se*), określane w serbskich gramatykach mianem niewłaściwych czasowników kopulatywnych (*nepravi kopulativni glagol*). Orzecznik (*dopunski predikativ*) występujący w takiej właśnie odmianie orzeczenia imiennego, charakteryzuje fakultatywna możliwość wystąpienia w przypadku mianownika lub narzędnika. W słowniku Otaševicia odnalezć można trzy przykłady wariantów, w których realizuje się ten rodzaj wariacji składniowej: *praviti se blesav : praviti se blesavim; praviti se lud : praviti se ludim; praviti se budala : praviti se budalom*.

Ponieważ w języku polskim orzecznik w konstrukcji orzeczenia imiennego zawsze występuje w przypadku narzędnika, analogiczne przykłady wariacji składniowej do tych, które funkcjonują w języku serbskim, w polszczyźnie nie mogą się pojawić.

4.5.4. Analiza materiału językowego zgromadzonego przez Otaševicia i Bąbę pozwala na wyróżnienie kolejnego typu syntaktycznej wariacji frazeologizmów. Opiera się on na rozbieżnej, globalnej konstrukcji frazeologizmu, który może mieć formę zwrotu albo wyrażenia komparatywnego. W słowniku Otaševicia występuje kilkanaście przykładów typu: *biti jedna duša : biti kao jedna duša; biti u oblacima : biti kao na oblaku; biti (s nekim) nokat i meso : biti (s nekim) kao nokat i meso; bežati bez duše : bežati kao bez duše; imati obraz od đona : imati obraz kao đon; sedeti na žeravici : sedeti kao na žeravici*.

W słowniku Bąby znajduje się tylko jedna, analogiczna do wcześniej wymienionych, egzemplifikacja: *trafić kulą w płot : trafić jak kulą w płot*.

4.5.5. Prace Bąby oraz Otaševicia zawierają również warianty frazeologiczne, których dyferencjacja zasadza się na różnych właściwościach akomodacyjnych czasownika i towarzyszącego mu przyimka, współtworzących konstrukcję frazeologizmu. Jako przykład można wymienić warianty frazeologiczne: *chować pod korcem : chować pod korzec; chować się za (czyimiś) plecami : chować się za (czyjeś) plecy; stanąć na nogi : stanąć na nogach* oraz *biti na dohvatu ruke : biti na dohvatu ruke*. Wariacja frazeologizmów w dwóch pierwszych przypadkach wynika z obocznej akomodacji narzędnikowo-biernikowej, w trzecim przykładzie — z akomodacji miejscownikowo-biernikowej, w czwartym zaś — z akomodacji celownikowo-biernikowej³⁷.

4.5.6. Zarówno w *Podręcznym słowniku frazeologicznym języka polskiego*, jak i *Malom frazeološkom rečniku srpskog jezika* odnalezć można po jednym przykładzie wariacji syntaktycznej, opierającej się na różnicach w szyku elementów

³⁷ Z. Saloni i M. Świdziński dowodzą, że w podanych wyżej przykładach akomodacja ma charakter niezłożony, mowa bowiem o występowaniu znaczeniowo różnych, choć formalnie (ortograficznie) identycznych, leksemów przyimkowych: 1. *pod* + narzędnik, 2. *pod* + biernik itd. (szerz. zob. *ibidem*, s. 122).

składowych jednostki frazeologicznej: *Boga pitaj* : *pitaj Boga* oraz *ślepy i głuchy (na coś)* : *głuchy i ślepy (na coś)*.

4.5.7. Zajmując się zjawiskiem frazeologicznej wariacji syntaktycznej, nie trudno zauważyć, że największą frekwencją odznaczają się warianty frazeologiczne, które są zdyferencjonowane w obrębie wyrażen przyimkowych wchodzących w skład tychże frazeologizmów. Słowniki Otaševicia i Bąby notują kilkadziesiąt par frazeologizmów o różnym stopniu dyferencjacji występującej w obrębie wspomnianych wyrażen. W części jednostek, z formalnego punktu widzenia, wariacja zasadza się na użyciu odmiennego przyimka. Podać można przykłady serbskie: *bacati kipove pod točkove* : *bacati kipove u točkove*; *bacati se bobom o stenu* : *bacati se bobom u stenu*; *biti u sedmom nebu* : *biti na sedmom nebu*; *dati za bedu* : *dati u bedu*; *ulaziti kroz mala vrata* : *ulaziti na mala vrata*; *veži to mačku za rep* : *veži to mačku o rep*; *visiti o dlaci* : *visiti na dlaci*; *živeti na suvom hlebu* : *živeti o suvom hlebu* oraz polskie : *być między młotem a kowadłem* : *być między młotem i kowadłem*; *owijać (kogoś) dookoła małego palca* : *owijać (kogoś) wokół małego palca*; *palcem po wodzie pisane* : *palcem na wodzie pisane*; *rzucać kamieniem w (kogoś)* : *rzucać kamieniem na (kogoś)*; *sprzątnąć sprzed nosa* : *sprzątnąć spod nosa*; *(coś) stanęło w martwym punkcie* : *(coś) stanęło na martwym punkcie*; *upiec dwie pieczenie przy jednym ogniu* : *upiec dwie pieczenie na jednym ogniu*.

W niektórych przypadkach wariacji podlega cała struktura wyrażenia przyimkowego, co obrazują przykłady ze słownika Otaševicia: *čitati s dlana* : *čitati u dlan*; *krstiti se od čuda* : *krstiti se u čudu*; *dete od sise* : *dete na sisi*; *dobiti preko nosa* : *dobiti po nosu*; *preseći do korena* : *preseći u korenu*; *čupati sebi kosu s glave* : *čupati sebi kosu na glavi*; *Bogu iza leđa* : *Bogu za leđima*; *imati (nekoga) na vratu* : *imati (nekoga) za vratom*; *okreće se (nekome) u želucu* : *okreće se (nekome) želudac*; *ustati na levu nogu* : *ustati levom nogom* oraz mniej liczne egzemplifikacje ze słownika Bąby: *bić po oczach* : *bić w oczy*; *nabierać wodę w usta* : *nabierać wodę do ust*.

5. W literaturze lingwistycznej, zarówno polskiej, jak i serbskiej, za przejawy wariacji uznaje się też kilka innych rodzajów relacji formalno-semantycznych, które występują pomiędzy określonymi wyrażeniami frazeologicznymi³⁸.

5.1. Dość często można się spotkać z poglądem, że pary frazeologizmów, które częściowo różnią się od siebie składem leksykalnym, zachowując jednak

³⁸ Zob. np. D. Mršević-Radović, *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Beograd 1987, s. 124; *eadem*, *Frazeološka jedinica i njen sinonim*, „Naučni sastanak u Vukove dane”, 12/1, Beograd 1983, s. 123–130; A. Menac, *O strukturi frazeologizma*, „Jezik” XVIII, 1970–1971, s. 1–4; *eadem*, *Hrvatska frazeologija*, Zagreb 2007, s. 71–72; E. Kozarzewska, *Typy alternacji w związkach frazeologicznych*, „Prace Filologiczne” XIX, 1969, s. 179–184; K. Giułumianc, *Odmianki frazeologiczne w polskim języku literackim*, „Prace Filologiczne” XXVII, 1977, s. 299–307; D. Rytel, *Relacje semantyczne między jednostkami frazeologicznymi*, „Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej” I, Lublin 1982, s. 71–79.

w dużej mierze wspólną strukturę formalną i semantyczną, stanowią warianty frazeologiczne. Postawę taką przyjmuje Otašević, który podaje w swoim słowniku kilkanaście przykładów typu: *boriti se do poslednje kapi krvi*: *boriti se do zadnje kapi krvi*; *u glavnim crtama*: *u osnovnim crtama*; *praviti od muve slona*: *praviti od buve vola*; *govoriti glasom kao iz bureta*: *govoriti kao iz bureta*.

Podobny stosunek wobec materiału frazeologicznego odnaleźć można w słowniku Bąby, Dziamskiej i Liberka, w którym za warianty uznawane są jednostki typu: *chodźć własnymi ścieżkami*: *chodźć własnymi drogami*; *muzyka przeszłości*: *pieśń przeszłości*; *szukać igły w stogu siana*: *szukać szpilki w stogu siana*; *nie powiedzieć jeszcze ostatniego słowa*: *nie powiedzieć ostatniego słowa*.

5.2. Mianem wariantów frazeologicznych opatruje się również charakterystyczne grupy jednostek frazeologicznych, zdyferencjonowanych na płaszczyźnie słowotwórczej. Do pierwszej kategorii zaliczyć można pary frazeologizmów, które różnicuje utworzony za pomocą innego sufiksu przymiotnik wyrażający relację posesywną lub subiektywną³⁹. Za przykład mogą służyć jednostki wyekscerpowane ze słownika Otaševicia: *carev dan*: *carski dan*; *lavovski deo*: *lavlji deo*; *pasji dani*: *pseći dani* oraz ze słownika Bąby: *droga cierniowa*: *droga ciernista*; *judaszowskie srebrniki*: *judaszowe srebrniki*; *ronić krokodylowe łzy*: *ronić krokodyle łzy*. Do drugiej kategorii zaś zaliczane są jednostki frazeologiczne — pozycja realizuje się w nich poprzez formę rzeczownikową, której odpowiadać może wyprowadzony z niej sufiksalny deminutyw. W *Malom srpskom frazeološkom rečniku* odnaleźć można kilkanaście przykładów typu: *imati bube u glavi*: *imati bubice u glavi*; *šaka ljudi*: *šačica ljudi*; *vratiti nekome loptu*: *vratiti nekome lopticu*. Analogiczne formy zawiera też *Područny słownik frazeologiczny języka polskiego — łapać za słowa*: *łapać za słówka*; *palce lizać*: *paluszki lizać*; *ze łzą w oku*: *z łezką w oku*.

W niniejszej pracy omówionych wyżej zestawień frazeologizmów nie uznaje się jednak za przejawy variancji frazeologicznej. O przyjęciu takiego stanowiska decydują argumenty natury strukturalnej oraz semantycznej. Nie ulega wątpliwości, że wymienione wyżej pary — np. *muzyka przeszłości* oraz *pieśń przeszłości* — różnią się składem autosemantycznych wyrazów tworzących ich strukturę. Jeśli zaś przyjąć, że warianty językowe to rzeczywiście różne „realizacje jednej i tej samej jednostki językowej”⁴⁰, wymienioną parę frazeologizmów należałoby uznać za tekstowe realizacje nie jednego, ale dwóch leksemów analitycznych: MUZYKA PRZESZŁOŚCI oraz PIEŚŃ PRZESZŁOŚCI. To oczywiście nie pozwala sklasyfikować form *muzyka przeszłości*: *pieśń przeszłości* jako wariantów jednego frazeologizmu, ale jako dwa różne frazeologizmy.

³⁹ Zob. *Gramatyka...*, s. 485–486; por. też. I. Klajn, *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo — sufiksacija i konverzija*, Beograd 2003, s. 302.

⁴⁰ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego...*, s. 581.

W niniejszej pracy przyjmuje się ponadto założenie spotykane zresztą w części prac — lingwistycznych⁴¹ — że zamiana (lub pominięcie) nawet jednego autosemantyycznego wyrazu, który współtworzy strukturę frazeologizmu, prowadzi do modyfikacji znaczenia całej jednostki frazeologicznej lub/i powoduje zmianę jej typu obrazowości oraz nacechowania stylistycznego. W efekcie tego proces leksykalnej wymiany przeprowadzony w obrębie określonego frazeologizmu nie może prowadzić do ukonstytuowania się pary wariantów frazeologicznych, lecz do wykształcenia się nowego frazeologizmu, który pozostawać będzie z pierwotnym wyrażeniem frazeologicznym w stosunku bliskoźnaczości (synonimii). Tym samym pary typu: *pieśń przeszłości* : *melodia przeszłości*, a także *u glavnim crtama* : *u osnovnim crtama*; *ronić krokodyle* *ły* : *ronić krokodylowe ły*; *carev dan* : *carski dan*; *łapać za słowa* : *łapać za słówka*; *šaka ljudi* : *šačica ljudi*; *nie powiedzieć jeszcze ostatniego słowa* : *nie powiedzieć ostatniego słowa*; *govoriti glasom kao iz bureta* : *govoriti kao iz bureta* uznawane są za frazeologizmy bliskoźnacze (synonimy frazeologiczne), nie zaś warianty.

* * *

Analiza materiału językowego zgromadzonego w *Malom srpskom frazeološkom rečniku* Đorđa Otaševića oraz *Podręcznym słowniku frazeologicznym języka polskiego* Stanisława Bąby, Gabrieli Dziamskiej i Jarosława Liberka pozwala na wyciągnięcie kilku ogólnych wniosków dotyczących zjawiska wariacji frazeologicznej w języku polskim oraz serbskim. Nie ulega wątpliwości, że ogólny obraz tego zjawiska jest w serbszczyźnie i polszczyźnie dość podobny. W obu językach dominującą część wariantów frazeologicznych stanowią wa-

⁴¹ Mowa tu m.in. o poglądach Danuty Buttler, wyłożonych w rozprawie *Pojęcie wariantów frazeologicznych* (D. Buttler, *Pojęcie wariantów frazeologicznych*, [w:] *Stalność i zmienność związków frazeologicznych*, red. J. Bartmiński, Lublin 1982, s. 27–35). Dla badaczki punktem wyjścia było przyjęcie założenia o istnieniu daleko idącego paralelizmu pomiędzy obszarem frazeologii i leksyki. Autorka uważa, że różnorodnego rodzaju alternacje i przemiany, którym podlegają frazeologizmy, są w swojej istocie analogiczne do przemian i modyfikacji, jakim podlegają leksemy. Buttler dowiodła więc, że skoro na płaszczyźnie leksyki za warianty uznaje się jednostki tożsame znaczeniowo, lecz różniące się formą („Za warianty uważa się tylko te odmianki leksykalne, które, różniąc się formalnie, zachowują tożsamość znaczeniową”, *ibidem*, s. 32), w podobny sposób należałoby definiować warianty frazeologiczne. Konsekwencją tego było odrzucenie przez badaczkę możliwości, aby wymianę leksemów zachodzącą w obrębie frazeologizmu traktować jako przejaw wariacji frazeologicznej. W jej opinii każda taka przemiana musiałaby zmodyfikować wartość semantyczną bazowego frazeologizmu. Buttler pisała wprost: „Wprowadzenie innego wyrazu do składu związku zawsze w minimalnym choćby stopniu zmienia jego treść (chyba że w grę wchodziłby dublet członu zamienianego), a przynajmniej typ jego obrazowości” (*ibidem*). Proponowała więc, aby znaczeniowo bliskie związki frazeologiczne, odznaczające się odmiennym składem leksykalnym, uznać za synonimy frazeologiczne, nie zaś warianty. Wśród synonimów frazeologicznych Buttler wyznaczała synonimiczne związki różnoleksemowe, typu: *kuty na cztery nogi* : *szpakami karmiony* oraz współnoleksemowe, typu: *nie ma żywej duszy* : *żywej duszy nie widać* (*ibidem*).

rianty syntaktyczne, przy czym najbardziej frekwentną podgrupą są jednostki zdyferencjonowane w obrębie wyrażen przyimkowych. Na drugim biegunie pozostają warianty ortograficzne, które w polskim materiale językowym są niezwykle rzadkie, a w serbszczyźnie w ogóle nie występują. Dla obu języków charakterystyczne jest również to, że za sprawą stosowanej praktyki leksykograficznej trudno w zadowalającym stopniu opisać zjawisko variancji zachodzące w obrębie prozodii. Zarówno w przypadku polskiego, jak i serbskiego materiału językowego w praktyce można się bowiem odnosić jedynie do „potencjalnych”, hipotetycznych wariantów frazeologicznych. Analiza płaszczyzny morfologicznej pozwala dostrzec również daleko idące zbieżności pomiędzy polską a serbską variancją. Obu językom właściwa jest tu dominacja form zróżnicowanych w obrębie gramatycznej kategorii liczby imiennego członu frazeologizmu. Co warte podkreślenia, praktycznie dla każdej podkategorii wariantów morfologicznych można podać zarówno polskie, jak i serbskie egzemplifikacje. Odnosząc się do wariantów fonetycznych, można zauważyć, że choć w obu językach ten rodzaj variancji konstytuują inne zjawiska i alternacje fonetyczne, odsetek wariantów fonetycznych jest na tyle znikomy, by nie wpłynęło to na ogólny obraz zjawiska variancji frazeologicznej, które i w polszczyźnie, i serbszczyźnie rysuje się dość podobnie.

Bibliografia

- Bańko M., *Warianty ortograficzne*, Poradnia językowa PWN, <http://poradnia.pwn.pl/lista.php?id=5087> (dostęp: 30.08.2011).
- Buttler D., *Pojęcie wariantów frazeologicznych*, [w:] *Stalość i zmienność związków frazeologicznych*, red. J. Bartmiński, Lublin 1982, s. 27–35.
- Buttler D., Kurkowska H., Satkiewicz H., *Kultura języka polskiego*, Warszawa 1976.
- Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S., *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 2006.
- Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Warszawa 1993.
- Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, red. S. Urbańczyk, Warszawa 1994.
- Giuliumian K., *Odmianki frazeologiczne w polskim języku literackim*, „Prace Filologiczne” XXVII, 1977, s. 299–307.
- Gołąb Z., Heinz A., Polański K., *Słownik terminologii językoznawczej*, Warszawa 1968.
- Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczakowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa 1998.
- Jaroszewicz H., *Nowe tendencje normatywne w językach chorwackim i serbskim*, Opole 2004.
- Klajin I., *Tvorba reči u savremenom srpskom jeziku. Drugi deo — sufiksacija i konverzija*, Beograd 2003.
- Kozarzewska E., *Typy alternacji w związkach frazeologicznych*, „Prace Filologiczne” XIX, 1969, s. 179–184.
- Lubaś W., Urbańczyk S., *Podręczny słownik poprawnej wymowy polskiej*, Kraków-Katowice 1994.
- Matešić J., *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb 1982.
- Menac A., *Hrvatska frazeologija*, Zagreb 2007, s. 71–72.
- Menac A., *O strukturi frazeologizma*, „Jezik” XVIII, 1970–1971, s. 1–4.

- Mršević-Radović D., *Frazeološka jedinica i njen sinonim*, „Naučni sastanak u Vukove dane”, 12/1, Beograd 1983, s. 123–130.
- Mršević-Radović D., *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Beograd 1987.
- Müldner-Nieckowski P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- Otašević Đ., *Mali srpski frazeološki rečnik*, Beograd 2007.
- Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*, red. S. Bąba, G. Dziamska, J. Liberek, Warszawa 2000.
- Polański E., Kubiak-Sokół A., Sobol E., *Słownik ortograficzny*, Warszawa 2007.
- Rečnik srpskog jezika*, red. M. Nikolić, Novi Sad 2007.
- Rytel D., *Relacje semantyczne między jednostkami frazeologicznymi*, „Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej” I, Lublin 1982, s. 71–79.
- Saloni Z., Świdziński M., *Składnia współczesnego języka polskiego*, Warszawa 2007.
- Srpskohrvatski jezik*, red. A. Peco, Ž. Stanojčić, Beograd 1972.

Jezička norma i varijantnost frazeologizama u poljskom i srpskom jeziku

Rezime

U radu se razmatra pojava varijantnosti frazeoloških jedinica u poljskom i srpskom jeziku. Analiza je sprovedena na osnovu jezičke građe prikupljene u novijim poljskim i srpskim frazeološkim rječnicima. U oba jezika frazeološke varijante dijele se u pet kategorija: pravopisne varijante, prozodijske, fonološke, morfološke, te sintaksičke. Čini se da je opšta slika frazeološke varijantnosti vrlo slična u oba jezika. U poljskom i srpskom jeziku pojava varijantnosti najčešće se zasniva na sintaksičkim razlikama, dok su pravopisne i fonološke varijante prilično rijetke. Valja takođe podsjetiti da gotovo za svaku od mnogobrojnih vrsta morfološke varijantnosti frazeologizama mogu se navesti i poljski i srpski primjeri.

Ključne riječi: jezička norma, frazeologizam, varijantnost.

Language norm and the phraseological variance in Polish and Serbian

Summary

The study presents a phenomenon of variance among phraseological units in Polish and Serbian. This paper is based on the analysis of language material collected in recent Serbian and Polish phraseological dictionaries. In both languages phraseological variants can be divided into five categories: spelling variants, prosodic, phonological, morphological, and syntactic. It seems that the images of phraseological variance in Serbian and Polish language are very similar. In both languages phraseological variance is most common within the syntactic level, while the spelling variants are very infrequent. It is worth noting that exemplifications of a majority of variance categories can be found both for Serbian and for Polish.

Keywords: language norm, phraseological unit, variance.